

BREVE ACHEGA AO PENSAMENTO FEMINISTA E SOCIAL DE CONCEPCIÓN ARENAL

Maria Xosé Porteiro¹

Escritora e xornalista

É notable unha frase de Concepción Arenal que da boa conta do seu pensamento feminista nos comezos deste movemento en España: “*A sociedade non pode en xustiza prohibir o exercicio honrado das súas facultades á metade do xénero humano*”. Intentarei contextualizar esta cita e corroborar a afirmación de que ela foi pioneira do feminismo no seu tempo e o seu legado segue vivo, vixente e, malia todo, pouco ou mal coñecido.

1 Nacida en Madrid e afincada en Galicia onde realizou a maior parte das súa actividade como xornalista, política, escritora e feminista. Licenciada en Publicidade e Relacións Públicas, traballou en prensa, radio e comunicación corporativa. Interveu na política local, autonómica, nacional e internacional. Dirixiu a empresa de Información e Comunicación Local, S.A. (Santiago de Compostela), Museo del Ferrocarril (Madrid), área de Comunicación y Desarrollo Corporativo (Fundación de los Ferrocarriles Españoles) e o Gabinete de comunicación do Concello de Vigo. Concelleira en Vigo (1987-2007). Parlamentaria autonómica en Galicia e deputada do Congreso dos Deputados de España. Membro das asembleas parlamentarias do Consello de Europa e da Unión Europea Occidental. Delegada galega no IV Cimeira da Conferencia Mundial da Muller (Pequín), das NU. Primeira Delegada do Goberno galego, para Arxentina e Uruguai. Comentarista en debates e análises político da RTVG, articulista en La Voz de Galicia, Mundiario e Washington Post (El mundo latino). Comentarista na SER (Hoy por Hoy e La Ventana). Periodista en El Pueblo Gallego, RNE, Radio Popular de Vigo, La Voz de Galicia, El País e Triunfo. Membro do Consello da Cultura Galega, como especialista en acción exterior; IGADI; Asociación de Escritores en Lingua Galega e do Colexio de Xornalistas de Galicia. Pertenceu ao Consello de Administración do Xornal Diario e o padroado do periódico dixital, Praza Pública. Observadora electoral acreditada polo Ministerio de Asuntos Exteriores do Goberno de España con misións internacionais no Líbano, Venezuela ou Bosnia. Condecorada coa Encomenda ao Mérito Civil (2009). Destacan na súa traxectoria política e da comunicación: a igualdade de xénero e as relacións internacionais. Ten preto de 30 publicacións abarcando diversos xéneros: novela (Cobardes, 2001); investigación periodística (Quién es quién en el primer Parlamento Gallego, 1981); biografía (Celso Emilio Ferreiro, compañero del viento y las estrellas, 1982) e ensaio (Estrategias turísticas urbanas, 2002); Literatura de mujeres. Once ensayos alrededor de Virginia Woolf, 2003; Mujeres decisivas, 2005; Maruxa Boga, voz y memoria de la Galicia trasterrada en Argentina, 2012; o El puente siempre se queda, 2011, entre outras.

Victoria Sau, define ao feminismo coma *un movemento social e político que se inicia a finais do século XVIII e que supón a toma de conciencia das mulleres –como grupo ou colectivo humano– da opresión, dominación e explotación de que foron obxecto no seo da sociedade patriarcal, o cal lles move a acción para a liberación do seu sexo con todas as transformacións da sociedade que se requiran*. Hoxe non se pode falar de feminismo como movemento único porque coexisten varias tendencias, o da igualdade, o da diferenza, o ecofeminismo... pero non cabe dúbida de que é un movemento que seguen millóns de persoas no mundo e a súa característica máis importante é que non está xerarquizado.

A primeira vaga do feminismo en España da comezo a finais do século XIX, de xeito máis tardío ca no resto de Europa, e se estende até principios do século XX. Hai unha segunda vaga que se centra na década dos 60 e 70, e unha derradeira que abrangue desde os años 80 até a actualidade.

A etapa do sufraxismo comeza a finais do século XIX e principios do XX. Na España de mediados do século XIX, cando Concepción Arenal era unha muller nova e en proceso de formación (lembramos que naceu en 1820), á contra do que acontecía na maioría dos países europeos desenvolvidos, aquí aínda non existían nin unha polémica real sobre cuestións feministas nin grupos ou entidades feministas ben organizadas e cun programa de reformas. Segundo recoñecen os estudos realizados sobre esta materia, a recente, feble e desartellada industrialización, a escasa forza da Ilustración, o conservadorismo católico e a estrutura e intereses sociopolíticos, explican os serios problemas que tivo de afrontar o feminismo na sociedade española da época.

Isto condicionará non só o retraso do recoñecemento dos dereitos das mulleres, senón tamén o establecemento das máis elementais liberdades de amplos sectores da poboación, que deberán esperar, en moitos casos, a chegada da República para comezar a andadura como cidadanía de pleno dereito.

As opinións da época divídense entre a consideración da inferioridade biolóxica das mulleres en relación aos homes e aqueles que crían que “non era conveniente que en España desenvolvesen tarefas que esixisen profundidade e constancia” porque isto entraría en contradición co único oficio para o que, ao seu xuízo, estaban realmente preparadas: o de esposas e nais. Neste período, as mulleres recluídas no espazo doméstico, eran enxalzadas e definidas segundo a súa capacidade para consolidar os valores da domesticidade e a familia. Daquela, considerábase ao feminismo coma factor oposto a tradición, chegando a ser tomado coma unha herexía desatada polos inimigos da fe e de España, co obxectivo de destruír a vida familiar e social.

Poucas mulleres escapaban do paradigma propio daquela época, pero as que o fixeron, sufrindo o desgarrado da súa vida afectiva e persoal, serviron de

precedente. Nese reducidísimo grupo brilla con luz propia a obra e a vida de Concepción Arenal, inxustamente acusada de beata e conservadora na súa ollada sobre a situación das súas conxéneres e as saídas ou solucións para os múltiples oprobios, inxustizas e maltrato social e persoal do que eran obxecto, e que ela sófreo na súa propia vida como se confirma ao estudar de vagar a súa biografía.

O feminismo nesta primeira etapa sempre estivo centrado en reivindicacións de tipo social coma o dereito a educación ou ao traballo e a revalorización da figura da nai e da esposa, máis ca en demandas de igualdade política. Daquela non se adoptou a acción directa e violenta como estratexia de combate nin acadou un grao salientable a militancia. Malia o retraso do movemento como tal, algunhas mulleres comezaron a loita pola igualdade con respecto aos homes: Dolors Monserdà (1845-1919) defendeu os dereitos das mulleres desde unha perspectiva nacionalista catalá e fundamente católica. Teresa Claramunt (1862-1931), obreira téxtil e militante anarcosindicalista, reivindicou o papel da nai como transmisora de valores e María de Echarri (1878-1955) promoveu algunhas medidas de mellora laboral para as obreiras, entre as que salienta a “Lei da Silla”, de 1912, pola cal se debía proporcionar unha cadeira ás mulleres que traballaban na industria ou no comercio.

Outra insigne galega figura con honra nesta relación: Emilia Pardo Bazán (1851-1921), escritora e feminista, que denunciou e criticou duramente a desigualdade educativa vixente entre homes e mulleres, e o sexismo nos ambientes intelectuais. Poren, a pouco que nos fixemos nas datas das precursoras comentadas, vemos que todas elas naceron na segunda metade do XIX e tiveron a súa plenitude a finais dese século ou principios do XX, cando Arenal xa era unha persoa moi velliña que morreu en 1893.

É tan inxusto excluír a Concepción Arenal do glosario feminista como sinal é de descoñecemento a respecto de todo o enorme esforzo intelectual e práctico que realizou nesta materia. Non só se formou, reflexionou e traballou na práctica en materias concretas para quitar ás mulleres da ignorancia e da miseria, senón que desenvolveu unha inxente labor intelectual deixando por escrito unha grande cantidade de obras (case que corenta títulos) nas que criticou duramente á sociedade daquel tempo e o rol excluínste que se lle outorgaba a muller como nai e esposa coas súas conseguíntes dificultades para acceder aos estudos.

Ser muller naquel momento e, ao tempo, querer cambiar o *statu quo*, era unha tarefa case imposible, pero ela se enfrontou con valentía á esa sociedade con teimosía na reivindicación da capacidade intelectual das mulleres e o seu dereito a recibir a mesma educación cos homes. Concepción Arenal, xa de moi nova, deu mostras da súa rebeldía e iniciativa, coa súa ousadía ao se vestir de

home para poder acceder como óinte á Universidade de Dereito en Madrid, cando a educación universitaria estaba vetada ás mulleres. Ela deuse a oportunidade de ter unha formación universitaria, malia ter que recorrer a disfrazarse de varón e aceptar só o papel de ouvinte, pero foille dabondo para conseguir a bagaxe precisa para afianzar uns valores e principios que quedaron reflectidos na intelixente psicoloxía dos seus ensaios onde deixa constancia da súa intensa preocupación polas máis desfavorecidas. Tivo actitudes tan notables como as que denotan estas súas palabras textuais: “*En canto aos privilexios do sexo, renuncio sómente a eles, por ter percibido que custan máis do que valen*”.

Concepción Arenal foi a primeira muller cun cargo relevante na administración española e destacou pola coherencia entre o seu pensamento e o seu traballo, nunha vida que algunhas autoras cualifican coma unha auténtica cruzada feminista. Tamén é certo que no seu discurso non cuestiona os roles sexuais establecidos, pero o seu papel a prol da emancipación das mulleres en España é incuestionable. Coidadosa á hora de preservar a súa intimidade, teimou en destruír pouco antes de morrer todo documento que aportara datos sobre a súa biografía, temendo que a súa vida privada empanase o valor da súa produción intelectual. Pero o valor da súa obra fai que iso sexa imposible. E paga a pena coñecer a súa vida para entender as dificultades e atrancos constantes que tivo que salvar até lograr as súas notables realizacións.

Sabemos que Concepción Arenal naceu en Ferrol. A súa nai, chamada tamén coma ela, descendía dunha familia nobre, irmá do conde de Vigo, mentres que o seu pai, militar, foi un firme defensor do liberalismo que estivo na cadea por se enfrontar coa monarquía absolutista de Fernando VII, o que lle levou a unha morte anticipada. A vida de Concepción non foi sinxela porque sendo aínda unha pequena de oito anos quedou orfa de pai pero del conservou a herdanza ideolóxica e medrou convencida de que tiña que defender as súas convicións persoais e loitar polos seus ideais, como así actuou en consecuencia.

Logo do pasamento do seu pai, foi internada nun colexio relixioso por orde da súa nai onde foi aprendida a comportarse en sociedade coma “unha señorita”, pero cun programa de estudos que non estaba ao nivel das súas preocupacións intelectuais. Ela tiña as ideas moi claras: era muller “pero non parva” e, por riba de todo, desexaba cursar estudos superiores, pretensión inaudita nunha muller daquela época. A súa nai non estaba de acordo pero tivo a sorte de que ao morrer a súa avoa, recibiu a herdanza familiar cando xa tiña 21 anos e decidiu asistir a un universidade, aínda cando o acceso ás aulas universitarias estaban vedadas as mulleres. É daquela cando decide “travestirse” e vestida de varón, asiste as clases de Dereito Penal e Xurídico.

Aos 28 anos casou co avogado e escritor Fernando García Carrasco, home avanzado para a época, que veu á súa compañeira coma a unha igual e alentou as súas inquietudes feministas, animándoa a asistir xuntos a parladoiros literarios, aínda cando para iso ela tiña que seguir vestindo roupa masculina. Utilizaba o nome do seu fillo Fernando para participar en concursos literarios, tomándolle prestada a súa sinatura naquelas ocasións en que unha muller se atopaba “fora de xogo”. A carreira profesional de Concepción se decantaría pola literatura: escribe poesía, teatro, zarzuela e novela, e as súas Fábulas en verso (1851) foron declaradas lectura obrigatoria no ensino primario.

O matrimonio García Arenal colaboraba no diario A Iberia pero cando Fernando, gravemente enfermo, tivo que deixar de escribir os seus artigos, pasa a ser ela quen os redacta. Cando el morre, ela segue facéndoos sen asinalos pero lle reducen os honorarios á metade e, pouco despois, en 1857, ten que deixar de publicalos porque a Lei de Imprenta impuxo a obriga da sinatura para os artigos versados en política, filosofía e relixión. Mes e medio despois, a publicación cesouna como redactora. A este feito sucédenlle outros tantos que contribúen a que Concepción tome conciencia da súa condición de inferioridade como muller. É entón cando se dispara a súa creatividade literaria e os seus múltiples ensaios nos que defende as súas crenzas morais e feministas. O pasamento do seu home afastouna dos ambientes políticos e literarios, pero grazas ao seu forte carácter e conviccións ideolóxicas conseguiu proxectar o seu pensamento e entabou, ou continuou, relacións de amizade cos máis destacados persoeiros daquel tempo, coñecidos polas súas ideas progresistas, liberais e/ou krausistas.

A súa sorte mudou en 1860 cando recibiu un premio da Academia de Ciencias Morales e Políticas pola súa obra “A Beneficencia, a Filantropía, a Caridade”, que lle supuxo un pasaporte para reingresar activamente á vida pública e intelectual do país. Pouco despois publicou a súa primeira obra feminista: “A muller do porvir”, na que intenta rebater a suposta inferioridade fisiolóxica da muller e demostrar a súa superioridade moral.

O 4 de abril de 1864, a instancias da raíña Isabel II, o ministro de Gobernación, Florentino Rodríguez Vaamonde, a nomea Visitadora de Prisións de Mulleres, cando tiña 44 anos, ostentando o cargo até 1865. Posteriormente publicou libros de poesía e ensaio como *Cartas aos delinquentes* (1865), *Oda á escravitude* (1866) –que foi premiada pola Sociedade Abolicionista de Madrid–, *O reo, o pobo e o verdugo*, ou *A execución da pena de morte* (1867). Logo da revolución de 1868, o goberno provisional a nomea Inspectora de Casas de Corrección de Mulleres, cargo que desempeñou até 1873. En 1871, comezara unha longa colaboración coa revista A Voz da Caridade, de Madrid, na que escribiu durante catorce anos sobre as penurias do mundo que a arrodea.

Como xa se dixo, con Concepción Arenal nace o feminismo en España. Desde ben nova loitou por rachar cos canons establecidos para as mulleres, rebelándose contra a tradicional marxinación do sexo feminino e reivindicando a igualdade en tódalas esferas sociais. Mesmo que en moitos dos seus escritos acepta que o papel de nai e esposa eran fundamentais na vida das mulleres, sempre subliñou que a experiencia da vida feminina non podía centrarse no exercicio exclusivo dese rol. Como os krausistas, outorgáballe á educación e instrución das mulleres un papel fundamental, pois pensaba que “*mentres a muller non ten outra carreira ca do matrimonio, os homes aprenden un oficio e as mulleres non*”. Instrución que a muller debía procurar, pois ela denunciaba que os homes da súa época tiñan “*inclinacións de sultáns, reminiscencias de salvaxes e pretensións de sacerdotes*”. Tamén critica ao clero porque “*en xeral, é moi ignorante, non querer á muller instruída e querela mellor como auxiliar para mantela na ignorancia*”.

En 1890, afincada en Vigo, recibe a noticia da defensa da súa candidatura para ocupar unha vacante na Real Academia por parte da súa –e nosa- paisana, Emilia Pardo Bazán. Dous anos despois, coa saúde deteriorada, a xa famosa penalista, con obras que tiveron eco en toda Europa como A instrución do pobo ou o Ensaio sobre o dereito de xentes, faleceu por mor dun catarro bronquial crónico, catro días despois de facer 73 anos.

No seu epitafio figura o lema que a acompañou e ao que adicou toda a súa vida: *Á virtude, á unha vida, á ciencia*”. Nembargante, a súa frase máis celebre foi, sen dúbida, unha que está plenamente vixente na actualidade: “*Odia ao delito e compadece ao delincente*”, na que resume a súa percepción dos delincentes coma produto dunha sociedade reprimida e represora na que sempre se puxo ao lado dos máis e das máis febles. Cada mes de febreiro, no cemiterio de Pereiro, Vigo, conmemorase o cabodano do pasamento desta grande muller, Dona Concepción Arenal.

ANEXO: Obra publicada de Concepción Arenal:

- 1 *Fábulas en verso originales*, Madrid, Tomás Fortanet. 1851.
- 2 *La beneficencia, la filantropía y la caridad*, Madrid, *Imprenta del Colegio de Sordo-Mudos y de Ciegos*, 1861.
- 3 *Manual del visitador del pobre*, Madrid, *Imprenta de Tejado*, 1863.
- 4 *Manuel du visiteur du pauvre*, París, *Ambroise Bray Libraire-Editeur*, 1864.
- 5 *Cartas a los delincuentes*, A Coruña, *Imprenta del Hospicio*, 1865.
- 6 *El reo, el pueblo y el verdugo, o la ejecución pública de la pena de muerte*, Madrid, *Establecimiento Tipográfico de Estrada, Díaz y López*, 1867.
- 7 *La voz que clama en el desierto*, A Coruña, *Tipografía da Casa de Misericordia*, 1868.
- 8 *Examen de las bases aprobadas por las Cortes, para la reforma de las prisiones*, Madrid, *Imprenta de la Revista de Legislación*, 1869.
- 9 *La mujer del porvenir. Artículos sobre las conferencias dominicales para la educación de la mujer*, celebradas no Paraninfo da *Universidad de Madrid*, Sevilla-Madrid, Eduardo Perié-Félix Perié, 1869.
- 10 *Estudios penitenciarios*, Madrid, Imprenta de T. Fortanet, 1877.
- 11 *La cárcel llamada Modelo*, Madrid, Imprenta de T. Fortanet, 1877.
- 12 *Las colonias penales de la Australia y la pena de deportación*, Madrid, *Imprenta y Librería de Eduardo Martínez*, 1877.
- 13 “A récidive en Espagne”, *Bulletin de la Société Générale des Prisons*, 6 (xuño de 1878), p. 575-586.
- 14 *Ensayo sobre el derecho de gentes*, Madrid, Imprenta da *Revista de Legislación*, 1879.
- 15 “Hay Irlanda, pero no Cobden”, *La Ilustración Gallega y Asturiana*, 34 (8 de decembro de 1880), p. 418-419.
- 16 “Mi vida. A... que me pedía con insistencia apuntes para escribir mi biografía”, *La Ilustración Gallega y Asturiana*, 31 (8 de noviembre de 1880), p. 385.
- 17 *Cuadros de la guerra*, Ávila, *Imprenta de la Propaganda Literaria*, 1880.
- 18 *La cuestión social. Cartas a un obrero y a un señor*, Ávila, *Imprenta de la Propaganda Literaria*, 1880.
- 19 *La instrucción del pueblo*, Madrid, *Real Academia de Ciencias Morales y Políticas* (Tip. Guttenberg), 1881.

- 20 “Lettre à M. Le Directeur General de L’Administration Pénitentiaire D’Espagne”, *Bulletin de la Société Générale des Prisons*, 4 (abril de 1883), p. 468-475.
- 21 *La mujer de su casa*, Madrid, *Gras y Compañía Editores*, 1883.
- 22 “Idea del cielo”, en *Almanaque de las damas para 1885*, Puerto Rico, *Imprenta y Librería de José González Font*, 1884.
- 23 “Clinique criminelle”, *Bulletin de la Société Générale des Prisons*, n° 7 (novembro de 1886), p. 857-866.
- 24 “Psychologie comparée du délinquant”, *Bulletin de la Société Générale des Prisons*, 5 (maio de 1886), p. 647-655.
- 25 “La educación de la mujer”, *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, T. XVI (1892), p. 305-312.
- 26 *El delito colectivo*, Madrid, *La España Moderna*, 1892.
- 27 *Manuel du visiteur du prisonnier*, París, *Au Secrétariat de l’Oeuvre des Libérées de Saint-Lazare*, 1893.
- 28 *El visitador del preso*, Madrid, *La España Moderna*, 1894.
- 29 *Obras Completas*, Madrid, *Librería de Victoriano Suárez*, 1894-1913.
- 30 “Estado actual de la mujer en España”, *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, T. XIX (1895), p. 239-252.
- 31 *Informes presentados en los Congresos Penitenciarios de Estocolmo, Roma, San Petersburgo y Amberes*, Madrid, *Librería de Victoriano Suárez*, 1896.
- 32 *El pauperismo*, Madrid, *Librería de Victoriano Suárez*, 1897.
- 33 “A Méndez Núñez”, en *Vigo y Doña Concepción Arenal. El libro de la velada* (10 de setembro de 1897), Madrid, *Establecimiento Tipográfico de la viuda e hijos de Manuel Tello*, 1898.
- 34 *La igualdad social y política y sus relaciones con la libertad*, Madrid, *Librería de Victoriano Suárez*, 1898.
- 35 “Juicio crítico de las obras de Feijoo”, en *Antología popular*, Buenos Aires, *Editorial Galicia*, 1966.
- 36 *Dios y libertad*, Pontevedra, *Deputación Provincial*, 1996.